

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis: bouwstenen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands (16de - 19de eeuw)

Van de Voorde, I.

Citation

Van de Voorde, I. (2022, April 19). *Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis: bouwstenen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands (16de - 19de eeuw)*. LOT dissertation series. Amsterdam, LOT. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3284980>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3284980>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 10 – D-/w-relativa

1 Afbakening variabele

In dit hoofdstuk onderzoeken we de verandering van d-relativa naar w-relativa in het Nederlands. Zoals we zullen zien bestaat deze verandering uit verschillende verwante ontwikkelingen, waardoor afbakening noodzakelijk is. In deze paragraaf geven we eerst een algemener overzicht van de relativa in het Nederlands. Daarbij wordt ook kort de historische achtergrond belicht. Vervolgens noemen we enkele taalinterne verklaringen voor de d-/w-verandering uit de onderzoekstraditie. Tot slot wordt de operationalisering van de variabele besproken.

Relativa in het Nederlands

Om relatieve zinnen te vormen heeft het Nederlands een systeem van betrekkelijke voornaamwoorden. Deze waren echter niet inherent aan de Nederlandse taal: net als andere Indo-Europese talen met betrekkelijke voornaamwoorden kwamen de relativa in het Nederlands voort uit demonstratieven of uit interrogatieven. We krijgen dan een systeem met d-vormen en w-vormen: de d-vormen zijn ontstaan uit demonstratieven (bv. 'die', 'dat'), de w-vormen uit interrogatieven (bv. 'wie', 'wat') (Van der Wal, 2002, pp. 27-28). We noemen deze vormen ook d- en w-relativa. Tot de d-/w-relativa behoren eveneens de betrekkelijke bijwoorden (bv. 'de plaats waar zij woonde') en de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden (bv. 'de hond waarmee hij speelde') (Van der Wal, 2002, p. 29).

In de geschiedenis van het Nederlands heeft een verschuiving van d-vormen naar w-vormen plaatsgevonden (o.a. Van der Wal, 2003, p. 362). Deze verandering deed zich voor bij betrekkelijke voornaamwoorden, betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 289-290). Wat de betrekkelijke voornaamwoorden betreft werden in het vroege Middelnederlands bijna uitsluitend d-vormen aangetroffen. Het gaat dan om 'die' (en verbogen vormen) voor een mannelijk en vrouwelijk antecedent, en 'dat' voor een onzijdig antecedent. Wanneer er sprake was van een ingesloten antecedent

waren ‘die’ en ‘dat’ ook de gangbare vormen⁴⁹ (Van der Horst, 2008, p. 377). In het latere Middelnederlands doken vervolgens ook w-vormen op, namelijk ‘wie’ en ‘wat’ als relativa met ingesloten antecedent (Van der Horst, 2008, p. 603). Eenzelfde tendens is waar te nemen bij de betreffende (voornaamwoordelijke) bijwoorden. In het vroege Middelnederlands werden doorgaans d-vormen gebruikt: ‘daar’/‘daar-’. Bij de betreffende bijwoorden kwam de w-vorm ‘waar’ dan wel al voor als relativum met ingesloten antecedent (Van der Horst, 2008, pp. 476-477; p. 496). Net als bij de betreffende voornaamwoorden ving de d-/w-verandering bij bijwoorden dus aan in de categorie ‘relativa met ingesloten antecedent’ (cf. infra). In het vroege Middelnederlands gaat het overigens ook nog maar om het begin van de ontwikkeling (Van der Horst, 2008, p. 477). De d-/w-variantie is voor de betreffende (voornaamwoordelijke) bijwoorden eveneens voornamelijk in het latere Middelnederlands te situeren (Van der Horst, 2008, pp. 703-704; Van der Wal, 2003, pp. 363-364).

Concreet kan men drie veranderingen onderscheiden (Van der Wal, 2002, p. 30; Van der Wal, 2003, p. 362):

- die → wie
- dat → wat
- daar → waar

Het gaat om gelijksoortige veranderingen, die weliswaar een verschillende chronologie kennen (Van der Wal, 2002, p. 32; Van der Wal, 2003, p. 364). De verandering voltrok zich het snelst bij de betreffende (voornaamwoordelijke) bijwoorden. De verschuiving van ‘daar’ naar ‘waar’ was namelijk grotendeels voltooid in het geschreven Nederlands rond 1900 (Van der Wal, 2002, p. 32; Van der Wal, 2003, p. 364). In de 19de eeuw was de grote meerderheid van de betreffende (voornaamwoordelijke) bijwoorden al een w-vorm, maar kwamen d-vormen wel nog voor (Van der Horst, 2008, p. 1868; pp. 1899-1900). Van der Horst (2008, p. 1510) suggereert wel een verschil tussen de bijwoorden en de voornaamwoordelijke bijwoorden. In de 18de eeuw kwam het relatieve ‘daar’ namelijk nog vaker voor dan het relatieve ‘waar’. Bij de betreffende

---

⁴⁹ Merk op dat we in deze alinea op de d-/w-relativa focussen. In het vroege Middelnederlands konden ook al alternatieve betreffende voornaamwoorden voorkomen. Deze komen later in deze paragraaf aan bod.

voornaamwoordelijke bijwoorden waren de w-vormen al dominant in de 18de eeuw (Van der Horst, 2008, p. 1510). Bij de verandering van ‘dat’ naar ‘wat’ heeft de w-vorm de d-vorm vandaag in grote mate verdrongen (cf. infra). De verschuiving van ‘die’ naar ‘wie’ is daarentegen nog aan de gang. Concreet wordt ‘wie’ gebruikt als relativum met ingesloten antecedent (bv. ‘wie wil eten, moet werken’) en als relativum met prepositie (bv. ‘de vrienden met wie zij aten’). In andere contexten wordt – althans in het geschreven taalgebruik – steeds ‘die’ gebruikt (Van der Wal, 2003, p. 364).

Ook indien de verandering van d-vormen naar w-vormen voltooid is, zoals bij ‘daar’ naar ‘waar’, kan er nog variatie optreden in de hedendaagse dialecten. Meer specifiek worden nog d-vormen opgetekend in de zin ‘De bank waar ze op zaten was pas geverfd’, en wel in Zeeland, Noord-Brabant en Friesland (SAND I, kaart 88b).

Naast de genoemde d-vormen en w-vormen zijn ook ‘welk(e)’, ‘hetwelk’ en ‘hetgeen’ betrekkelijke voornaamwoorden. Deze worden alternatieve betrekkelijke voornaamwoorden genoemd. ‘Welk(e)’ en ‘hetwelk’ zijn ontstaan uit interrogatieven; ‘hetgeen’ uit een demonstratief pronomen (Van der Wal, 2002, p. 29). ‘Welk(e)’, ‘hetwelk’ (en ‘dewelke’) werden in de 13de eeuw ook al gebruikt als betrekkelijk voornaamwoord naast ‘die’ en ‘dat’ (Van der Horst, 2008, pp. 380-381). ‘Hetgeen’ evolueerde pas aan het einde van de 16de eeuw tot een betrekkelijk voornaamwoord (Van der Horst, 2008, p. 831). Deze betrekkelijke voornaamwoorden kregen later een erg formeel karakter. Van der Wal (2002, p. 34) stelt dat “during the period 1900–2000 the alternative relative pronouns *dewelke*, *hetwelk*, *hetgeen* became obsolete or were restricted to highly formal language”.

Taalinterne verklaringen

Een taalinterne factor die in de literatuur meermaals genoemd wordt voor de vervanging van d-vormen door w-vormen is de (on)bepaaldheid van het antecedent (o.a. De Schutter & Kloots, 2000; Schoonenboom, 2000; Van der Horst, 1993; Van der Wal, 2002; 2003). Concreet wordt voor de verandering van ‘dat’ naar ‘wat’ aangenomen dat het antecedent het gebruik van een d- of w-relativum bepaalt. De veronderstelling is dat ‘wat’ in het Middelnederlands eerst bij onbepaalde antecedenten verscheen en vervolgens opschoof naar meer bepaalde antecedenten (Van der Horst, 1988, pp. 196-198).

De onderstaande zes categorieën antecedenten zijn te onderscheiden. Deze zijn gerangschikt van onbepaald naar bepaald (Van der Horst, 1988, p. 196; Van der Wal, 2003, p. 364):

1. Vrije relativa (relativa met ingesloten antecedent)
Bv. *Je moet doen wat ze zegt.*
2. Het antecedent is een hele zin
Bv. *Ze deed erg haar best, wat wij heel flink vonden.*
3. Het antecedent is een woord als 'iets', 'niets', 'alles', 'veel', 'weinig', 'genoeg'
Bv. *Is er iets wat/dat ik voor je doen kan?*
4. Het antecedent is een genominaliseerd adjectief, vaak een superlatief
Bv. *Het gekste wat/dat ik ooit heb meegemaakt.*
5. Het antecedent is een onbepaald(e) substantief(groep)
Bv. *Een boek dat (wat) ik erg mooi vind.*
6. Het antecedent is een bepaald(e) substantief(groep)
Bv. *Het boek dat (wat) ik gisteren las.*

Deze zes categorieën antecedenten zouden dan ook beschouwd kunnen worden als zes stadia in de ontwikkeling van 'dat' naar 'wat' (Van der Horst, 1988, p. 197). Van der Horst (1988, p. 196) stelt dat categorieën 1 en 2 enkel 'wat' toelaten. In de categorieën 3 en 4 kunnen – ook in het geschreven taalgebruik – zowel 'dat' als 'wat' gebruikt worden. Tot slot is 'dat' het voorgeschreven relativum in de categorieën 5 en 6, al wordt anno 1988 al veel vaker 'wat' gebruikt in het gesproken taalgebruik, aldus Van der Horst. Aan het begin van de 21ste eeuw meldt Van der Wal (2003, p. 364) dat ook in categorie 3 'wat' nog de enige mogelijkheid is. Bij het meest bepaalde antecedent (bv. 'het boek') is 'dat' nog steeds de norm in het geschreven taalgebruik, maar komt 'wat' heel vaak voor in het gesproken taalgebruik (Van der Wal, 2003, p. 364). Aangezien 'wat' in de zes categorieën voorkomt, wordt de verandering van 'dat' naar 'wat' in de literatuur als bijna volledig voltooid beschouwd (o.a. Van der Wal, 2002, p. 32).

De verschuiving van 'daar' naar 'waar' wordt eveneens in verband gebracht met de (on)bepaaldheid van het antecedent, waarbij 'waar' eerst verscheen

als relativum met ingesloten antecedent en pas in laatste instantie als relativum bij concrete antecedenten (Van der Horst, 2008, p. 1393).

Er zijn echter tegenvoorbeelden te vinden. Zo treft Rutten (2010) in twee 18de-eeuwse egodocumenten 'dat' aan in categorie 1 en 2, en 'wat' in categorie 3.⁵⁰ De data voor 'daar' en 'waar' geven eveneens geen blijk van een strikte volgorde van categorie 1 naar categorie 6 (Rutten, 2010, pp. 3-4). Rutten (2010, p. 4) argumenteert dan ook "dat een andere verklaring nodig is dan een die een beroep doet op alleen de (on)bepaaldheid van het antecedent". Die andere verklaring kan gevonden worden in het idee van constructiespecialisatie, aldus Rutten (2010, p. 4). Dit betekent kortweg dat w-relativa verspreid worden via constructies (ibid., p. 5). Rutten voerde daarop een casestudy uit met een corpus van 17de- en 18de-eeuwse egodocumenten. Uit de casestudy bleek dat bepaalde constructies w-relativisatie bevorderden (Rutten, 2010).

Rutten en Van der Wal (2014) betrekken op soortgelijke wijze andere taalinterne factoren dan de (on)bepaaldheid van het antecedent in hun onderzoek naar de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden. De analyse van formulaïsch taalgebruik in het 17de-eeuwse *Brieven als Buit corpus* toonde aan dat bepaalde epistolaire formules de nieuwe w-vormen eerder overnamen dan andere. Twee soorten formules gedroegen zich progressief. Het bleek telkens om continuatieve betrekkelijke bijzinnen te gaan (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 304-313). Continuatieve betrekkelijke bijzinnen bevatten nieuwe informatie. Ze hebben de structuur van een bijzin, maar fungeren als hoofdzin (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 311-312; p. 319). Aangezien de distributie van d- en w-vormen over de verschillende epistolaire formules verschillend is, waarbij bepaalde formules de w-vormen eerder overnemen, argumenteren Rutten en Van der Wal dat er sprake is van constructionele diffusie. Deze constructionele diffusie hangt samen met de constructiespecialisatie die eerder bij Rutten (2010) aan bod kwam (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 304-313).

---

⁵⁰ Krogull (2018) betrok de (on)bepaaldheid van het antecedent als taalinterne factor in zijn studie van de onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden. De data weerlegden ook hier de aanname dat de w-vorm 'wat' zich zou verspreiden van het meest onbepaalde naar het meest bepaalde antecedent (Krogull, 2018, pp. 204-206).

Daarnaast onderzochten Rutten en Van der Wal (2014)⁵¹ het verschil tussen ingebedde en finale betrekkelijke bijzinnen. Zoals de terminologie doet vermoeden is het eerste type bijzin ingebed in de hoofdzin, terwijl finale betrekkelijke bijzinnen verschoven worden naar het einde van de zin. Binnen elke categorie werd verder een onderscheid gemaakt tussen beperkende en uitbreidende betrekkelijke bijzinnen. De eerdergenoemde continuatieve betrekkelijke bijzinnen behoren tot de uitbreidende betrekkelijke bijzinnen (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 313-315). Bij de ingebedde betrekkelijke bijzinnen bestond er een duidelijke voorkeur voor d-vormen. Finale betrekkelijke bijzinnen vertoonden daarentegen een lichte voorkeur voor w-vormen. Bij de finale betrekkelijke bijzinnen werd bovendien een verschil opgetekend tussen beperkende en uitbreidende betrekkelijke bijzinnen: in de beperkende bijzinnen waren de d-vormen dominant, terwijl de uitbreidende bijzinnen progressiever waren met meer w-vormen (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 316-318).

Wanneer we specifiek kijken naar de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden kan nog een andere taalinterne factor het gebruik van d-vormen of w-vormen bepalen, namelijk splitsing. In het latere Middelnederlands en in de 16de eeuw treden de d-vormen bijna altijd gesplitst op (bv. 'daer ... af'), terwijl de w-vormen nagenoeg altijd ongesplitst voorkomen (bv. 'waeraf') (Van der Horst, 2008, p. 724; pp. 981-982; zie ook Van der Horst, 1993). In de 19de eeuw verschijnen de d-vormen nog steeds bijna altijd gesplitst, en zijn de w-vormen voor het grootste deel ongesplitst. In die eeuw neemt het aantal gesplitste w-vormen wel toe (Van der Horst, 2008, p. 1899).

Operationalisering van de variabele

In deze bijdrage over d-/w-relativa richten we ons op één specifieke verandering, namelijk deze van 'daar' naar 'waar'. We gaan bovendien na welke rol de taalexterne factoren periode, regio en genre speelden bij deze verandering. De bovengenoemde taalinterne factoren komen dus verder niet meer aan bod. Merk op dat we in het negatiehoofdstuk (Hoofdstuk 9) wel de syntactische context als taalinterne factor onderzocht hebben. De diversiteit aan taalinterne factoren bij de relativa staat hier echter tegenover een overtuigend dominante taalinterne factor in het negatieonderzoek. De keuze om de syntactische context te betrekken in ons onderzoek naar de negatie is

---

⁵¹ Zie ook Rutten & Van der Wal (2017).

daarom een uitzondering, want de nadruk ligt eigenlijk steeds op taalexterne factoren.

Met reguliere expressies zochten we naar alle voorkomens van 'daar' en 'waar', inclusief spellingvarianten van /a:/ (<aa>, <ae>, <ai> en <a>). We zochten daarbij niet op een woordgrens, waardoor naast de betreffende bijwoorden 'daar' en 'waar' ook alle mogelijke betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden (bv. 'daarop'/'waarop') gevonden werden. We geven hieronder enkele voorbeeldzinnen uit het HCD.

d-relativa

- a. Hebben Wij bij de Heer [name] gegeten **daar** wij seer proper onthaald zijn
(EGO-1750-ZE-1-RAZ_Radermacher_Middelburg_1745_1750)
- b. [...] opde boete van drie karolus guldenen **dair off** een derdendeel compt voer den vindere
(ADM-1550-HO-2-SA_Keur_Amsterdam_1545)

w-relativa

- a. Men werpe slechts een blik op naburige landen, **waar** sinds eenige jaren een dweepzuchtigen oorlog gevoerd wordt [...]
(PAM-1850-BR-2-RAG_Antwerpen_1850)
- b. [...] met de soldaeten wesende in ghetalle 4000 en 700 mannen **waervan** datter twee hondert tot [place] bleuen [...]
(EGO-1650-VL-3-RAK_Jacques_Inbona_Brugge_1645_1666)

Merk op dat voorkomens van 'aldaar'/'alwaar' en 'vandaar'/'vanwaar' niet gevonden werden met de reguliere expressies. Deze varianten zijn formeel anders dan 'daar' en 'waar', waardoor ze bewust buiten beschouwing gelaten werden.

Zowel voor de d- als w-vormen doken verschillende vals positieve resultaten op. Tijdens de manuele controle in Excel werden deze verwijderd uit het databestand. Wat 'daar' betreft gaat het o.m. om aanwijzende bijwoorden

van plaats⁵² (bv. ‘het was met moeyte dat wy daar slaapplaats kreegen’) of ‘daar’ als plaatsonderwerp (bv. ‘Daer waeren menich mensche’). Aanwijzende voornaamwoordelijke bijwoorden (bv. ‘Ik weet niet wat daaruit zal voortkomen’) maken evenmin deel uit van de analyse. Daarnaast komt ‘daar’ soms ook voor in de betekenis van ‘terwijl’ of ‘aangezien’ (“Daar”, 2007). Deze voorkomens van ‘daar’ werden eveneens geweerd uit het databestand. In een zin als ‘maar daar het regende, deden wij deze wandeling niet mede’ hebben we namelijk allerm minst te maken met een relativum. In sommige zinnen zou ‘daar’ wel als een relativum geïnterpreteerd kunnen worden. We beslisten echter om deze ambigue gevallen buiten beschouwing te laten, aangezien er voldoende andere voorbeelden aan de oppervlakte kwamen. Bij de w-vormen werden naast evident vals positieve resultaten (bv. ‘waarheid’, ‘waarnemen’ en ‘waren’ [ww.]) vragende bijwoorden en vragende voornaamwoordelijke bijwoorden verwijderd. Deze kwamen voor aan het begin van een vraagzin (bv. ‘waar was Zijne Hoogheid?’) of in een afhankelijke vraag (bv. ‘en wy niet wisten waar af wy waare’).

Verder vonden we in het databestand een veertigtal los geschreven attestaties van ‘aldaar’/‘alwaar’ en ‘vandaar’/‘vanwaar’ (bv. ‘naer het stadthuys, al waer den magistraet vergaedert was’). Naar aanleiding van de beslissing om de voorkomens van ‘aldaar’/‘alwaar’ en ‘vandaar’/‘vanwaar’ niet op te nemen (cf. *supra*), werden de los geschreven attestaties eveneens verwijderd.

2 Normen en gebruik: voorgaand onderzoek

2.1 Taalnormen

Krogull (2018, p. 187) stelt dat “grammarians and other language commentators did not strictly distinguish between different types of relativisers in their discussions, but typically addressed relativisation strategies under the same heading”. In deze sectie bespreken we dan ook normatieve opmerkingen over d- en w-relativa in het algemeen, en dus niet specifiek over de betreffende (voornaamwoordelijke) bijwoorden. Voor de Noordelijke taalnormen deden we hiervoor een beroep op de beschikbare

---

⁵² Het onderscheid tussen de bijwoorden dat we hier maken is gebaseerd op hoofdstuk IV-11 van Van der Horst (2008).

secundaire literatuur. Over de Zuidelijke taalnormen worden we in de literatuur slechts zijdelings geïnformeerd (cf. Van der Horst, 2008, p. 1394 voor een normatieve opmerking van Des Roches), waardoor we zelf enkele normatieve werken raadpleegden.

Van der Wal (2003) onderzocht de invloed van de Noordelijke normatieve traditie op de relativa. Een algemene observatie was dan dat het thema amper aan bod kwam in de taalbeschouwende werken uit de 16de, 17de en 18de eeuw (Van der Wal, 2002, p. 33; Van der Wal, 2003, p. 372). Enkel in de *Twe-spraak* (1584) wordt het gebruik van 'wie' als relativum met ingesloten antecedent expliciet afgekeurd (Van der Wal, 2003, p. 366).

Pas met de grammatica van Weiland (1805) wordt er meer aandacht besteed aan de relativa (Van der Wal, 2003, pp. 367-369). Krogull (2018) ging na hoe de 18de-eeuwse Noordelijke normatieve traditie zich verhielt tot de nationale grammatica van Weiland (1805). Hij kon bevestigen wat Van der Wal (2003) eerder vaststelde, namelijk dat er over het algemeen geen specifieke regels over het gebruik van relativa geformuleerd werden in de 18de eeuw (Krogull, 2018, p. 194). Over 'hetgeen' werden wel enkele commentaren aangetroffen. Zo argumenteren o.m. Verwer (1707) en Huydecoper (1730) dat 'hetgeen' gebruikt dient te worden als relativum met ingesloten antecedent (Krogull, 2018, pp. 194-195). Bij Ten Kate (1723) en Van Bolhuis (1793) worden betrekkelijke voornaamwoorden iets meer in detail besproken. Ten Kate maakte een onderscheid tussen een *hoogdravende* of *verheven* stijl, een *deftige* of *statige* stijl, en een *gemeenzame* stijl. Uit de paradigmata kon men evenwel niet duidelijk afleiden welke relativa precies tot welke stijl behoorden. Van Bolhuis maakte dan weer een onderscheid tussen gebruikelijke en minder gebruikelijke relativa (Krogull, 2018, pp. 195-197). Verder lieten enkele 18de-eeuwse grammatici zich uit over het gebruik van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. Zo argumenteren o.m. Huydecoper (1730) en De Haes (1764) dat deze relatieve woorden kunnen terugslaan op objecten, maar niet op personen. Ten Kate (1723) vormt hierop een uitzondering en stelt dat de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden zowel naar objecten als naar personen kunnen verwijzen (Krogull, Rutten & Van der Wal, 2017, p. 165). Algemeen gesproken gaan de normatieve werken uit de 18de eeuw echter niet specifiek in op het gebruik van d- en w-vormen (Krogull, 2018, p. 197).

In de grammatica van Weiland (1805) komen de relativa zoals gezegd uitvoeriger aan bod (Van der Wal, 2003, pp. 367-369). Weiland maakte zijn voorkeur voor d- of w-vormen expliciet of impliciet (met voorbeelden) duidelijk (Krogull, 2018, p. 191). Zo kunnen bij relativa met ingesloten antecedent volgens Weiland enkel w-vormen gebruikt worden. Indien een hele zin als antecedent fungeert, komen de onzijdige relativa ‘dat’ en ‘hetwelk’ in aanmerking (Krogull, 2018, pp. 191-192; Van der Wal, 2003, p. 368). Na *alles* gebruikt Weiland de w-vorm ‘wat’. Indien het antecedent een genominaliseerd adjectief is, gaat de voorkeur uit naar ‘dat’ of ‘hetwelk’, maar kan ‘wat’ ook gebruikt worden (Krogull, 2018, p. 192). Dit is niet het geval bij zelfstandige naamwoorden. Weiland geeft namelijk duidelijk aan dat de relativa ‘dat’ of ‘hetwelk’ gebruikt worden wanneer een onzijdig zelfstandig naamwoord het antecedent is. Het gebruik van ‘wat’ in deze context wordt expliciet afgewezen (Krogull, 2018, p. 192; Van der Wal, 2003, p. 369). Over het gebruik van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden neemt hij eveneens een duidelijk standpunt in: deze worden bij voorkeur gebruikt om naar zaken – en niet naar personen – te verwijzen (Van der Wal, 2003, p. 369). Dezelfde regel over de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden bestond al in de 18de-eeuwse normatieve traditie (Krogull, Rutten & Van der Wal, 2017, p. 168; cf. *surpa*). Daarnaast vestigt Weiland in zijn grammatica de aandacht op stilistische verschillen tussen de relativa. Zo behoren ‘welke’ en ‘dewelke’ eerder tot de deftige stijl en ‘die’ tot de gemeenzame stijl. Deze terminologie gaat terug op Ten Kate (1723) (Krogull, 2018, p. 193; Van der Wal, 2003, pp. 368-369).

In de Zuidelijke normatieve traditie treffen we weinig expliciete voorschriften over het gebruik van d-/w-relativa aan. E.C.P. (1713), Verpoorten (1752) en P.B. (1757) behandelen het thema gewoonweg niet. Des Roches geeft in zijn *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst* (z.j. [1761], p. 41) een opsomming van de relativa: “*Den welken, de welke, het welke, Pluralis; de welke, en die, dat. Plur. die*”. In deze opsomming vinden we geen ‘wie’ of ‘wat’. Wanneer de vormen van ‘die’ en ‘dat’ per naamval besproken worden treffen we echter wel w-vormen aan, zoals ‘wie’ en ‘waarvan’. Voorbeeldzinnen worden echter niet gegeven (Des Roches, z.j. [1761], pp. 40-41). Verderop in zijn werk duidt Des Roches het gebruik van de relativa met enkele voorbeelden. In een voorbeeld met een onzijdig zelfstandig naamwoord als antecedent (‘Het kleed van Godrus’) gebruikt hij ‘dat’ of ‘het welke’ (Des Roches, z.j. [1761], p. 81).

Henckel (1815) laat de relativa niet apart aan bod komen. Wanneer het gaat om de 'overeenkomst' stelt hij dat het voornaamwoord en het zelfstandig naamwoord in naamval, geslacht en getal moeten overeenkomen. De betreffende voornaamwoorden 'die', 'dat', 'wie' en 'welk(e)' moeten daarentegen enkel in geslacht en getal met het zelfstandig naamwoord overeenkomen. Enkele voorbeelden illustreren dit. Bij de overeenkomst van naamwoorden en werkwoorden worden ook enkele voorbeelden met betreffende voornaamwoorden gegeven. In deze voorbeelden verschijnen ook 'wat' en 'hetwelk' als relativa (Henckel, 1815, pp. 106-108).

In de *Nederduytsche Spraekkunst* (1817) van Behaegel komen de relativa slechts zeer kort aan bod. Behaegel geeft een definitie van de betreffende voornaamwoorden, gevolgd door een opsomming. In de opsomming treffen we ook de w-vormen 'wie' en 'wat' aan. Daarnaast worden in dit lijstje o.m. 'waarmee', 'waaraan' en 'waardoor' genoemd (Behaegel, 1817, p. 71). In het tweede deel van Behaegels spraakkunst (z.j. [±1825]) worden de relativa helemaal niet besproken.

Het thema wordt uitgebreider behandeld bij Moke (1823) en De Simpel (z.j. [1827]). Moke (1823) duidt allereerst het demonstratief en relatief gebruik van 'die' en 'dat', en het interrogatief en relatief gebruik van 'welke', 'wie' en 'wat'. Hij geeft aan dat het relatief 'welk' voor personen en zaken gebruikt wordt, en het relatief 'wie' enkel voor personen. Verder lezen we dat het relatief 'wat' enkel gebruikt wordt na *iets*, *niets*, *alles*, *het gene* en *dat gene*. Na *iets*, *niets* en *alles* kan 'dat' de w-vorm 'wat' vervangen (Moke, 1823, pp. 114-115). Over 'dewelke' en 'hetwelk' zegt Moke (1823, p. 116) dat ze doorgaans minder gebruikt worden "ten zij wanneér *het welk* na een neuter zelfstandig pronoom gesteld wordt, of oók met betrekking tot een verb of tot eene geheele voordragt". Hij geeft vervolgens een voorbeeld van een hele zin als antecedent, gevolgd door 'hetwelk' als relativum (Moke, 1823, p. 116). Na *de gene* of *die gene* volgen meestal de relativa 'die', 'wie' of 'welk' volgens Moke. Na *het gene* wordt het betreffende voornaamwoord 'wat' meestal weggelaten (bv. 'Het gene ik zeg'). De bijwoorden 'waaraan', 'waarin' e.d. kunnen wel volgen op *het gene* (bv. 'Het gene waaraan ik denk'). Moke meldt nog dat *de gene die* en *het gene* vervangen kunnen worden door de relativa 'wie' en 'wat', bv. 'Wie mij bemint, volg mij' (Moke, 1823, p. 116). Dit wijst erop dat beide w-vormen toegelaten werden als relativa met ingesloten antecedent.

De Simpel (z.j. [1827]) besteedt apart aandacht aan de betrekkelijke voornaamwoorden. We kunnen o.m. lezen dat na *alles* het onzijdige relativum 'wat' volgt. Zonder de term 'betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord' te gebruiken maakt hij verder duidelijk dat deze relatieve woorden gebruikt worden om over zaken en niet over personen te spreken (De Simpel, z.j. [1827], pp. 85-86). Later in het werk vinden we nog meer specifieke aanwijzingen voor het gebruik van de betrekkelijke voornaamwoorden. Net als Moke (1823) geeft De Simpel aan welke relativa gebruikt worden na *degene*, *diegene* en *hetgene*. Verder stelt hij dat de betrekkelijke voornaamwoorden in geslacht en getal moeten overeenkomen met het voorgaande zelfstandig naamwoord, maar niet noodzakelijk in naamval (cf. Henckel, 1815). Bovendien geeft hij nog duiding bij het gebruik van 'die' en 'welke'. Opvallend daarbij is de verwijzing naar de gemeenzame stijl, zoals die in de Noordelijke normatieve traditie ook al aangehaald werd. 'Welke' wordt gebruikt met betrekking tot zaken, maar in de gemeenzame stijl kan volgens De Simpel ook 'dat' gebruikt worden (bv. 'het huis, dat ik verkocht heb') (De Simpel, z.j. [1827], pp. 173-176).

2.2 Taalgebruik

De d- en w-vormen bij betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden werden eerder onderzocht in de laat-17de-eeuwse en laat-18de-eeuwse private brieven uit het *Brieven als Buit corpus* (Rutten & Van der Wal, 2014). Voor de 17de eeuw werden 56% d-vormen en 44% w-vormen opgetekend. In de 18de eeuw kregen de w-vormen de bovenhand (72%). Het percentage d-vormen bedroeg toen 28%. Deze resultaten illustreren dus de diachrone tendens (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 296-297). We besteden hier ook enige aandacht aan twee andere taalexterne factoren die onderzocht werden, namelijk sociale klasse en gender. Voor de factor sociale klasse stelden de onderzoekers vast dat de nieuwe w-variant vaker overgenomen werd door de hogere sociale klassen (*upper-middle class* en *upper class*). In het taalgebruik van de lagere sociale klassen (*lower-middle class* en *lower class*), en dan vooral in het taalgebruik van de *lower class*, kwam het w-relativum minder vaak voor (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 297-299). Daarnaast had ook de factor gender een invloed op de verdeling van d- en w-relativa. Zo konden Rutten en Van der Wal aantonen dat de mannelijke scribenten in de 17de en 18de eeuw telkens meer w-vormen gebruikten dan de vrouwelijke scribenten. Bovendien hield het gendereffect grotendeels

stand per sociale klasse (Rutten & Van der Wal, 2014, pp. 299-302). Op grond van deze resultaten argumenteren Rutten en Van der Wal dat de verandering van d- naar w-relativa beschreven kan worden als een *change from above*. Ze werd immers geleid door sociale groepen die meer schrijfervaring hadden (Rutten & Van der Wal, 2014, p. 302; p. 320).

Krogull (2018)⁵³ concentreerde zich dan weer op de betreffende voornaamwoorden. Deze werden onderzocht in het *Going Dutch Corpus*, dat bestaat uit private brieven, dagboeken en reisverslagen, en kranten uit de late 18de eeuw (1770-1790) en uit de vroege 19de eeuw (1820-1840) (Krogull, 2018, p. 37). We kunnen deze resultaten niet zonder meer veralgemenen voor de betreffende (voornaamwoordelijke) bijwoorden die wij zullen analyseren. Toch kunnen we een indruk krijgen van genreverschillen, die zowel in Krogulls onderzoek als in ons onderzoek bestudeerd worden. We bespreken hier dan ook globaal enkele bevindingen uit het onderzoek van Krogull, maar we beperken ons tot de resultaten van de onzijdige betreffende voornaamwoorden.⁵⁴ De onzijdige betreffende voornaamwoorden die geanalyseerd werden zijn 'dat', 'wat', 'hetgeen', 'welk' en 'hetwelk' (Krogull, 2018, p. 199).

Allereerst stelde Krogull een stabiele distributie van de varianten per onderzochte periode vast. De twee vaakst voorkomende varianten waren telkens 'dat' en 'hetwelk'. In de late 18de eeuw lag het percentage van 'dat' (32,9%) hoger dan het percentage van 'hetwelk' (29,7%). In de vroege 19de eeuw was de verhouding net omgekeerd en kwam 'hetwelk' (35,7%) vaker voor dan 'dat' (28,5%). Het aandeel van de w-vorm 'wat' bedroeg daarentegen 14,3% in de 18de eeuw en 17% in de 19de eeuw. Naast deze varianten maakte 'hetgeen' een substantieel deel van de tokens uit (19% in de 18de eeuw; 15,9% in de 19de eeuw). Tot slot kwam 'welk' in beide periodes in beperkte mate voor (Krogull, 2018, pp. 203-204).

Bij de distributie per genre kwamen genreverschillen aan het licht. In de periode 1770-1790 lagen de percentages van 'dat' (25,3%), 'wat' (24,9%), 'hetwelk' (27,4%) en 'hetgeen' (20,8%) dicht bij elkaar in private brieven. Bij

⁵³ Zie ook Krogull, Rutten & Van der Wal (2017).

⁵⁴ In een ander – maar gerelateerd hoofdstuk – worden eveneens mannelijke en vrouwelijke betreffende voornaamwoorden onderzocht (zie Krogull, 2018, pp. 215-234).

de dagboeken en reisverslagen was de d-vorm 'dat' (47,7%) de dominante variant. Op de tweede plaats stond 'hetwelk' met 29,4% van de tokens. Het relatieve aandeel van 'wat' bedroeg echter slechts 4,7% in dit genre. In beide handgeschreven genres was het aandeel van 'welk' overigens zeer klein. In de gedrukte kranten uit de late 18de eeuw kwamen 'hetwelk' (38%) en 'hetgeen' (24,1%) het vaakst voor. De d-vorm 'dat' maakte 16,5% van het geheel uit, gevolgd door 'welk' (13,9%). Tot slot verscheen 'wat' in 7,6% van de gevallen. Hieruit volgt dat 'wat' in de late 18de eeuw hoofdzakelijk voorkwam in de private brieven (Krogull, 2018, pp. 209-210). In de vroege 19de eeuw was het gebruik van 'dat' in de private brieven gestegen tot 34%. Aan de andere kant daalde het gebruik van 'hetwelk' tot 16%. Het gebruik van 'wat' (24,5%) en 'hetgeen' (21,7%) bleef in deze periode ongeveer constant. In de dagboeken en reisverslagen kwam 'dat' daarentegen net minder vaak voor in de vroege 19de eeuw, namelijk in 26,6% van de gevallen. Met 50,8% van de tokens was 'hetwelk' in die periode de dominante variant. 'Hetwelk' was eveneens dominant in de 19de-eeuwse kranten (55%). Het percentage van 'wat' steeg in de 19de eeuw in de dagboeken en reisverslagen tot 9,6%, en in de kranten tot 15%, maar 'wat' bleef in deze genres een variant die relatief weinig voorkwam (Krogull, 2018, p. 210).

De resultaten van de twee bovengenoemde onderzoeken bevestigen allereerst dat de verandering van 'daar' naar 'waar' zich sneller voltrok dan de verandering van 'dat' naar 'wat', zoals ook in de literatuur beschreven wordt. Met 72% waren de voorkomens van 'waar' in de 18de eeuw duidelijk in de meerderheid in het *Brieven als Buit corpus* (Rutten & Van der Wal, 2014), terwijl de vormen van 'wat' in de 19de eeuw slechts 17% van het geheel uitmaakten in het *Going Dutch Corpus* (Krogull, 2018). Men kan de resultaten van deze twee veranderingen echter niet zomaar tegenover elkaar plaatsen. Wat de onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden betreft concurreerden de d- en w-vormen 'dat' en 'wat' in de geschiedenis van het Nederlands met de zogenaamde alternatieve betrekkelijke voornaamwoorden 'welk', 'hetwelk' en 'hetgeen'. Bij de beschrijving van de verandering van 'dat' naar 'wat' moet dan ook rekening gehouden worden met al deze vormen. Wanneer het gaat om de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden hebben we daarentegen te maken met twee (hoofd)varianten, namelijk 'daar' en 'waar' (Krogull, 2018, pp. 211-212; p. 232; Krogull, Rutten & Van der Wal, 2017, p. 180). Een andere observatie die we afleiden uit de resultaten van Krogull (2018) is dat de verandering

van d-vormen naar w-vormen niet noodzakelijk geleid werd door de formele, gedrukte teksten (cf. het lage percentage 'wat'-vormen in de kranten uit het *Going Dutch Corpus*).

Tot slot vermelden we hier nog het onderzoek van De Schutter en Kloots (2000). Zij onderzochten literaire taal uit de 17de eeuw. De auteurs gingen aan de hand van een literair corpus na in welke mate verschillende literaire genres de keuze voor een d- of w-relativum beïnvloedden. Concreet werden drie genres geanalyseerd: lyriek, proza en dramateksten. Het corpus bevat uitsluitend teksten van Nederlandse auteurs, waardoor enkel uitspraken over de Noordelijke literaire taal gedaan kunnen worden (De Schutter & Kloots, 2000, pp. 329-330). Een algemene tendens was dat w-vormen duidelijk minder vaak voorkwamen in lyriek dan in de andere twee genres. Dit was het geval bij betrekkelijke voornaamwoorden en betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden. Aangezien lyriek beschouwd wordt als een traditioneler en formeler genre (De Schutter & Kloots, 2000, p. 330), suggereren de onderzoekers dat w-vormen in de 17de eeuw mogelijk informeler geacht werden dan d-vormen (De Schutter & Kloots, 2000, p. 334). Vervolgens maakten De Schutter en Kloots binnen de dramateksten een onderscheid tussen tragedies en komedies. Aangezien het taalgebruik in de tragedies formeler is dan het taalgebruik in de komedies verwachtten de onderzoekers minder w-vormen in de eerstgenoemde teksten. Deze hypothese werd echter niet bevestigd: er verschenen net meer w-vormen in de tragedies dan in de komedies. Het brengt De Schutter en Kloots ertoe om het w-relativum niet per se als een meer informele variant te beschouwen, dan wel als een vernieuwing die door sommige auteurs nog geweerd werd (De Schutter & Kloots, 2000, pp. 334-338). De onderzoekers halen wel meermaals aan dat het een kleinschalige studie betreft, en dat verder onderzoek noodzakelijk is.

3 Hypotheses

Op grond van de literatuur en de corpusopbouw formuleren we voor deze variabele de onderstaande hypothesen.

Eerst en vooral hebben we te maken met een geleidelijke vervanging van d-vormen door w-vormen. Van de drie d-/w-veranderingen was de verschuiving van 'daar' naar 'waar' het snelst voltooid (Van der Wal, 2002, p.

32; Van der Wal, 2003, p. 364). Ons corpus laat toe om de diachrone tendens – of toch minstens een deel ervan – nauwkeurig in kaart te brengen. Onze eerste hypothese luidt dat de w-vormen in de 16de eeuw nog in de minderheid zullen zijn, maar dat ze door de eeuwen heen zullen toenemen. De verandering wordt beschouwd als voltooid rond 1900 (Van der Wal, 2002, p. 32; Van der Wal, 2003, p. 364). Uit de literatuur weten we dat d-vormen wel nog voorkwamen in de 19de eeuw (Van der Horst, 2008, p. 1868; pp. 1899-1900). Het is dus waarschijnlijk dat er in onze teksten uit het midden van de 19de eeuw nog d-relativa zullen opduiken. De w-relativa zullen in die periode weliswaar dominant zijn (Van der Horst, 2008, p. 1868; pp. 1899-1900).

Voor onze hypothese over de regionale variatie kunnen we nog niet voortbouwen op eerder (historisch-sociolinguïstisch) onderzoek. We zochten daarom naar aanwijzingen in de hedendaagse dialectsituatie. Aangezien er vindplaatsen van d-vormen opgetekend worden in Zeeland, Noord-Brabant en Friesland (SAND I, kaart 88b), kan men niet spreken van een eenduidig beeld. Het gaat wel om drie gebieden die perifeer zijn ten opzichte van Holland. We vermoeden dan ook dat de d-vormen sterker zullen staan in Zeeland dan in de andere regio's in ons corpus. Dit is hypothese 2.

Tot slot formuleren we een hypothese over het genre. Enerzijds weten we dat de verandering van 'daar' naar 'waar' zich relatief snel voltrok in private brieven uit het Noorden van het taalgebied (Rutten & Van der Wal, 2014). Anderzijds werd duidelijk dat de formele, gedrukte teksten de verandering van 'dat' naar 'wat' niet aanvoerden (Krogull, 2018). De Schutter en Kloots (2000) troffen daarnaast minder w-vormen aan in de meer formele lyriek. Wanneer we kijken naar de genres in ons corpus, is het dan aannemelijk dat de formele administratieve teksten minder w-vormen zullen bevatten dan de pamfletten en de egodocumenten. Dit is hypothese 3, die we met enige voorzichtigheid formuleren: De Schutter en Kloots (2000, p. 338) halen namelijk zelf aan dat het verschil tussen de literaire genres mogelijk niet met de formaliteit van het genre te maken heeft.

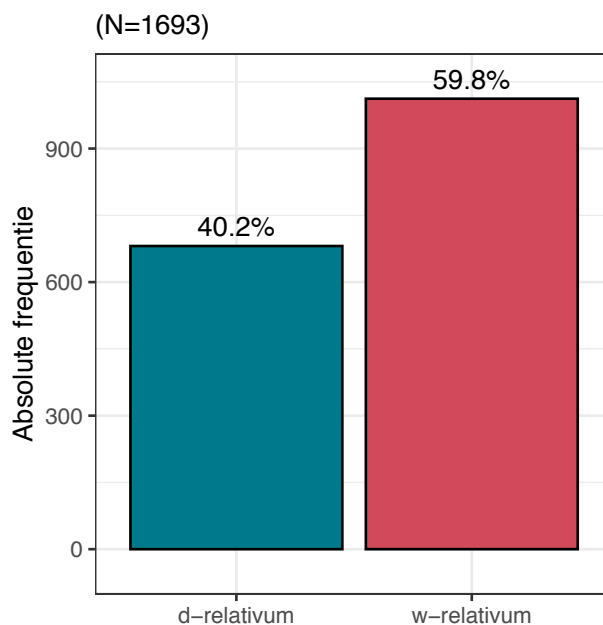
4 Resultaten

Algemene distributie varianten

Variant	d-relativum	w-relativum
n =	681	1.012

Tabel 39: absolute voorkomens d- en w-relativa

Met Tabel 39 en Figuur 58 geven we de algemene distributie van de twee varianten weer. Van de 1.693 relatieve zinnen bevatten 1.012 een w-relativum. Dit komt overeen met 59,8%. De d-relativa maken 40,2% van het geheel uit. We treffen dus meer w-vormen aan in ons corpus, al zijn de d-vormen ook nog tamelijk sterk vertegenwoordigd.

Figuur 58: absolute en relatieve voorkomens d- en w-relativa

Distributie per periode

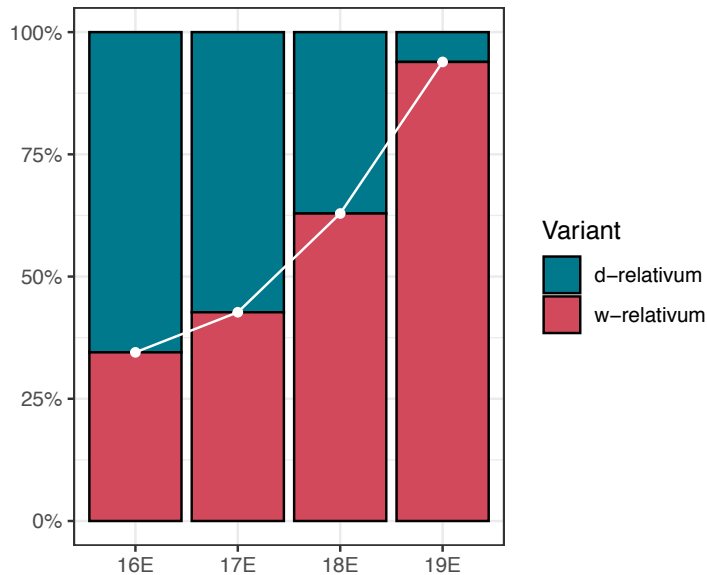
In Tabel 40 vermelden we de absolute en relatieve aantallen per periode.

	d-relativum	w-relativum
16de eeuw	222 (65,49%)	117 (34,51%)
17de eeuw	239 (57,31%)	178 (42,69%)
18de eeuw	195 (37,07%)	331 (62,93%)
19de eeuw	25 (6,08%)	386 (93,92%)
<i>Totaal (n =)</i>	681	1.012

Tabel 40: absolute en relatieve voorkomens d- en w-relativa per eeuw

De frequenties in Tabel 40 tonen aan dat de d-relativa nog dominant waren in de 16de eeuw (65,49%). Toch bevat 34,51% van de relatieve zinnen in die periode al een w-relativum. In de daaropvolgende eeuwen daalt het percentage d-vormen en neemt het percentage w-vormen toe. In de 17de eeuw zijn de d-relativa met 57,31% weliswaar nog in de meerderheid. De w-relativa krijgen vervolgens de overhand in de 18de eeuw (62,93%). In de 19de eeuw is de verandering al in grote mate voltooid: de w-relativa maken dan 93,92% van het geheel uit. Het aandeel van de d-vormen bedraagt in die periode 6,08%.

Het diachrone patroon van de w-vormen wordt visueel voorgesteld met Figuur 59. Opvallend is dat iets meer dan een derde van de tokens in de 16de eeuw al een w-vorm is. Uit de literatuur weten we dat de verandering wel al aan de gang was in het latere Middelnederlands (Van der Horst, 2008, pp. 703-704; Van der Wal, 2003, pp. 363-364). De w-relativa zijn in de 16de eeuw dan duidelijk aan een opmars bezig. De curve op de grafiek illustreert hoe de w-vormen door de eeuwen heen gestaag in aantal toenemen. De verandering heeft zich nog niet volledig voltrokken in de 19de eeuw. Het eindpunt van de curve is dus later in de tijd te situeren.

Figuur 59: voorkomen d- en w-relativa per eeuw

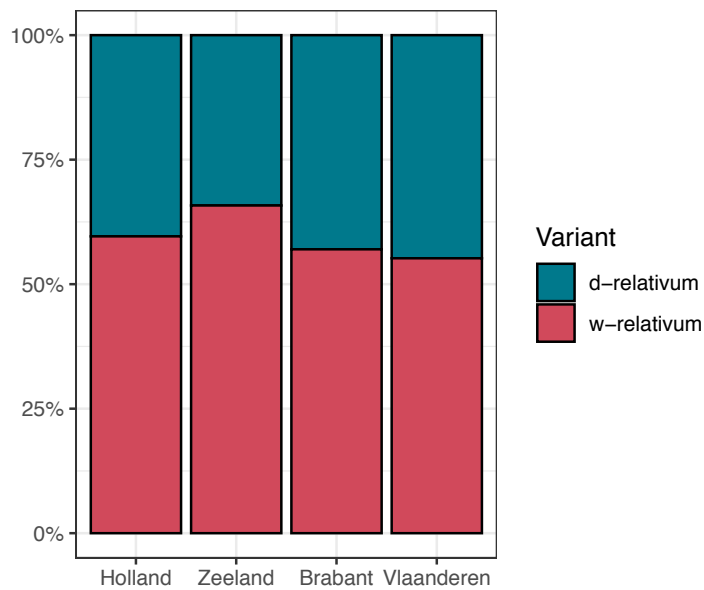
We keken ook specifieker naar het percentage w-relativa per jaartal. We berekenden de rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman voor deze gegevens. Op grond van de rangcorrelatiecoëfficiënt kan gesteld worden dat er een sterke positieve correlatie bestaat tussen het percentage w-relativa en het jaartal. Deze correlatie is statistisch significant ($\rho = 0,62$; $p = 1,594e-12$). Het relatieve aandeel van de w-vormen neemt dus toe met het jaartal.

Distributie per regio

	d-relativum	w-relativum
Holland	229 (40,39%)	338 (59,61%)
Zeeland	150 (34,25%)	288 (65,75%)
Brabant	144 (42,99%)	191 (57,01%)
Vlaanderen	158 (44,76%)	195 (55,24%)
Totaal (n =)	681	1.012

Tabel 41: absolute en relatieve voorkomens d- en w-relativa per regio

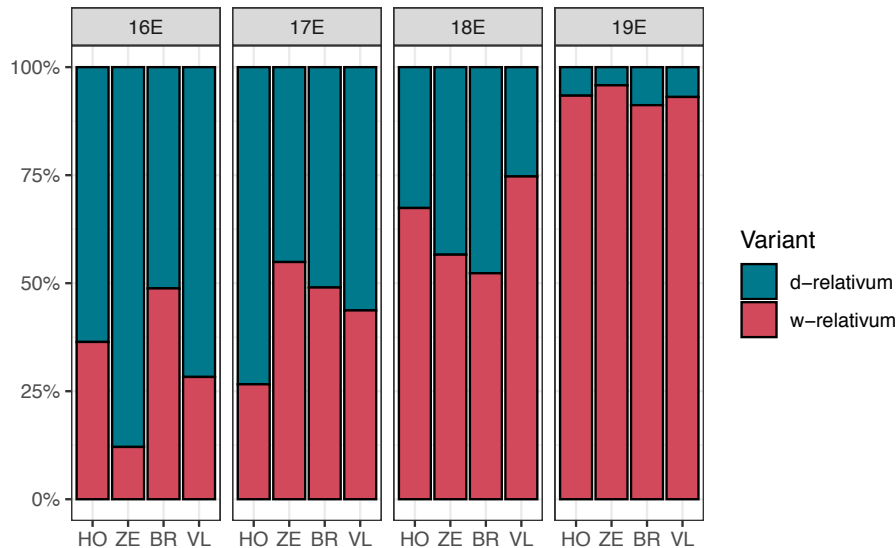
De distributie per regio (Tabel 41 en Figuur 60) toont over het algemeen een vrij gelijkmatig beeld. De moderne w-relativa zijn dominant in elke regio. In Zeeland komen de w-vormen nog iets vaker voor (65,75%) dan in de overige regio's. We krijgen meer inzicht in de regionale variatie wanneer we de variabelen periode en regio combineren (cf. infra).

Figuur 60: voorkomen d- en w-relativa per regio

Distributie per periode en per regio

De combinatie van de variabelen periode en regio levert de volgende figuur op:

Figuur 61: voorkomen d- en w-relativa per eeuw en per regio

We nemen waar hoe de w-relativa in de 16de eeuw al aanwezig waren in elke regio. In Brabant en Holland is de verandering dan al het meest voortgeschreden, met respectievelijk 48,8% en 36,4% w-relativa. In Vlaanderen maken de w-vormen in de 16de eeuw al 28,3% van het geheel uit. Het aantal w-vormen in Zeeland ligt betrekkelijk lager (N=4).

In de 17de eeuw is het aandeel van het moderne w-relativum vervolgens fors toegenomen in Zeeland (54,9%). In Brabant blijft het percentage w-vormen ongeveer constant, en in Vlaanderen stijgt het percentage tot 43,7%. Enigszins ongewoon is de lichte terugval van het percentage w-relativa in Holland. In de 17de eeuw ligt dit percentage ongeveer 10% lager dan in de 16de eeuw. We vermelden daarom ook de absolute aantallen hier. In de 16de eeuw werden in Holland 68 d-relativa en 39 w-relativa opgetekend. In de 17de eeuw verschenen in Holland 91 d-relativa en 33 w-relativa, waardoor we een andere verhouding krijgen.

In de 18de eeuw is het w-relativum in alle regio's de meerderheidsvariant geworden. Vlaanderen is koploper met 74,7% w-vormen, gevolgd door Holland met 67,4% w-vormen. Het percentage in Vlaanderen komt overeen met 71 tokens, waarvan er 30 afkomstig zijn van dezelfde auteur (Antonius van de Castele). De overige 41 tokens vinden we verspreid over 8

verschillende documenten. In Zeeland is het percentage w-vormen in de 18de eeuw lichtjes gestegen naar 56,6%. In Brabant bevat 52,3% van de relatieve zinnen dan een w-relativum.

Tot slot zien we een tamelijk gelijkmatig beeld in de 19de eeuw: alle regio's zitten dan ongeveer in dezelfde fase van de verandering, die bijna voltooid is. Het traject dat de moderne variant aflegt vóór de 19de eeuw verschilt wel duidelijk per regio. In Holland is het aantal w-vormen al redelijk hoog in de 16de eeuw. Na de lichte terugval in de 17de eeuw nemen we een stijging waar in de 18de eeuw. Deze zet zich voort in de 19de eeuw. Zeeland start daarentegen met weinig w-vormen in de 16de eeuw. Het percentage van het moderne w-relativum neemt sterk toe in de 17de eeuw, blijft ongeveer constant in de 18de eeuw, en stijgt vervolgens weer sterk in de 19de eeuw. In Brabant ligt het percentage w-vormen in de 16de eeuw zelfs nog hoger dan in Holland. Dit aandeel blijft echter relatief stabiel in de vroegste drie periodes. Pas in de 19de eeuw is er sprake van een zichtbare toename. In Vlaanderen noteren we dan weer een trapsgewijze toename van de 16de eeuw tot de 19de eeuw.

Samenvattend kunnen we stellen dat we voor deze variabele geen duidelijk regionaal patroon waarnemen.

Distributie per genre

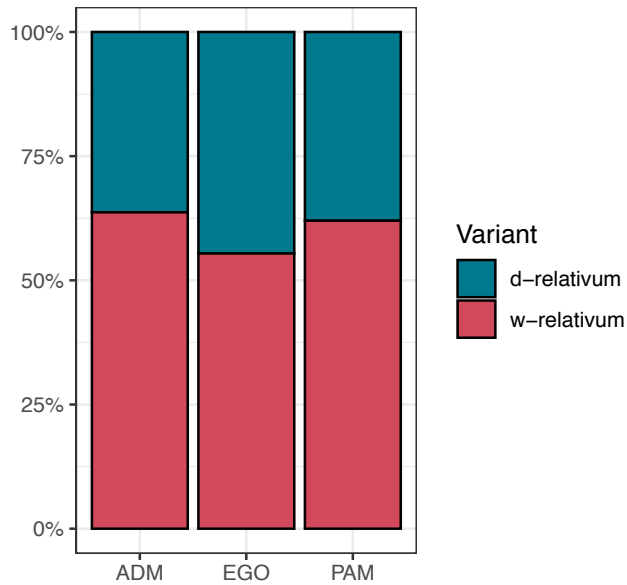
In Tabel 42 worden de absolute en relatieve frequenties van de varianten per genre vermeld. Figuur 62 geeft de verdeling grafisch weer.

	d-relativum	w-relativum
Administratief	179 (36,31%)	314 (63,69%)
Egodocumenten	312 (44,57%)	388 (55,43%)
Pamfletten	190 (38,00%)	310 (62,00%)
<i>Totaal (n =)</i>	681	1.012

Tabel 42: absolute en relatieve voorkomens d- en w-relativa per genre

We kunnen dan vaststellen dat het moderne w-relativum in elk genre de meerderheid uitmaakt. De administratieve teksten en de pamfletten laten een overeenkomstige distributie zien: meer dan 60% van de tokens is in deze genres een w-relativum. In de egodocumenten, die het minst formele genre in ons corpus representeren, ligt het percentage w-relativa wat lager

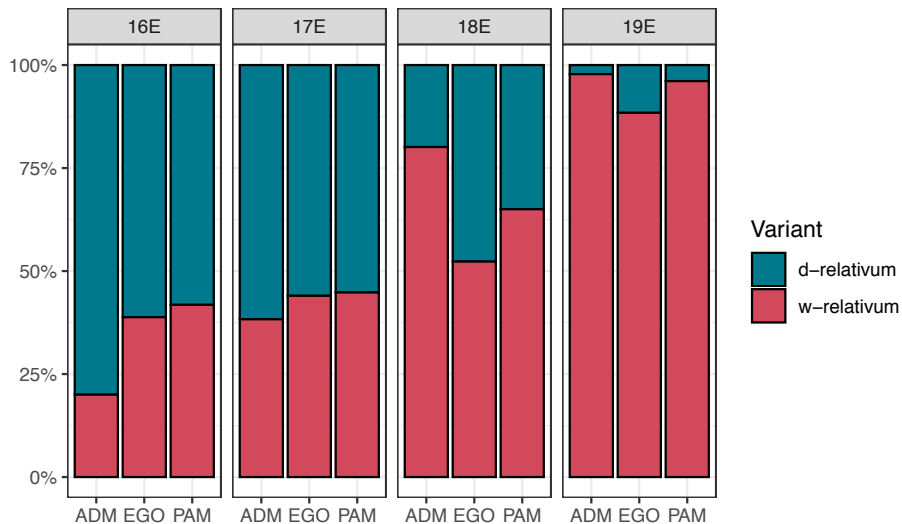
(55,43%). Dit impliceert dat er ook meer d-vormen voorkomen in de egodocumenten dan in de administratieve teksten en de pamfletten.

Figuur 62: voorkomen d- en w-relativa per genre

Distributie per periode en per genre

We bekomen een gedetailleerder beeld van de genrevariatie wanneer we de variabele genre in verband brengen met de variabele periode (Figuur 63).

Figuur 63: voorkomen d- en w-relativa per eeuw en per genre

Uit Figuur 63 kunnen we afleiden dat de verandering van d- naar w-vormen in de 16de eeuw al het meest gevorderd was in de pamfletten en de egodocumenten. De d-relativa waren in die periode uiteraard nog dominant, maar het percentage w-relativa bedroeg dan al 41,8% in de pamfletten en 38,8% in de egodocumenten. In de 16de-eeuwse administratieve teksten is daarentegen slechts 20% van de tokens een w-relativum. In de 17de eeuw is het percentage w-vormen licht gestegen in de egodocumenten en de pamfletten. In de administratieve teksten verschijnen de w-relativa dan in 38,3% van de gevallen. Op die manier wordt de afstand tussen de administratieve teksten enerzijds, en de egodocumenten en de pamfletten anderzijds veel kleiner in de 17de eeuw.

Een eeuw later maken de w-relativa echt opgang in de administratieve teksten (80,1%). In de 18de eeuw nemen deze formelere teksten dan ook de leiding over de andere genres. De administratieve teksten worden gevolgd door de pamfletten (65% w-relativa). In de 18de-eeuwse egodocumenten maakt het moderne w-relativum nog maar een kleine meerderheid uit (52,3%).

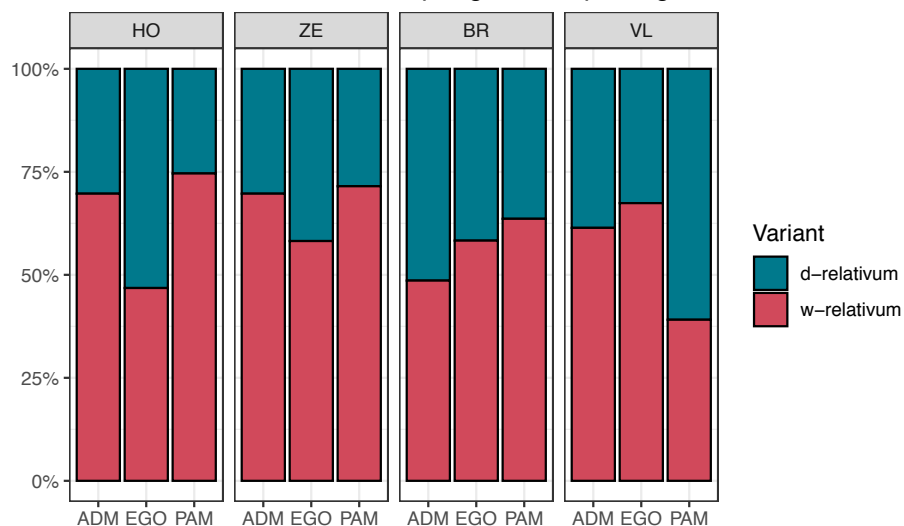
In de 19de eeuw komen de d-vormen ten slotte nog zelden voor in de administratieve teksten en in de pamfletten. De w-relativa zijn in de 19de eeuw ook overtuigend de meerderheidsvariant geworden in de

egodocumenten. In dit genre komen de d-vormen dan wel nog het vaakst voor, namelijk in 11,6% van de gevallen.

We kunnen hieruit besluiten dat de formele administratieve teksten pas in de 18de eeuw de moderne w-relativa massaal gingen overnemen en in die zin progressiever werden. In de 16de eeuw, en in mindere mate ook in de 17de eeuw, waren de egodocumenten en de pamfletten daarentegen progressiever dan de administratieve teksten.

Distributie per genre en per regio

We beschouwen tot slot de verdeling per genre en per regio (Figuur 64).

Figuur 64: voorkomen d- en w-relativa per genre en per regio

We nemen dan een soortgelijk patroon waar in de Noordelijke regio's Holland en Zeeland. In beide regio's zijn de administratieve teksten en de pamfletten progressiever dan de egodocumenten. In de Zeeuwse egodocumenten verschijnen de w-vormen procentueel gezien wel vaker (58,2%) dan in de Hollandse egodocumenten (46,8%).

In de Zuidelijke regio's zien we tweemaal een ander patroon. In Brabant verschijnt het w-relativum het vaakst in de pamfletten (63,6%), gevolgd door de egodocumenten (58,3%). In de Brabantse administratieve teksten maken de w-vormen net iets minder dan de helft van het geheel uit (48,6%). In

Vlaanderen zijn de egodocumenten dan weer het meest progressief, met 67,4% w-relativa. De egodocumenten worden gevolgd door de administratieve teksten (61,4% w-relativa). In deze regio vinden we net relatief weinig w-vormen in de pamfletten (39,1%).

Hoewel de percentages per genre redelijk gelijk verdeeld zijn in het Noorden, gaan we hier niet uit van een Noord-Zuidverschil. Ten eerste is de verdeling over de genres twee keer anders in Brabant en in Vlaanderen. Daarnaast zijn de verschillen tussen de percentages in Noord en Zuid niet zodanig groot dat we van een solide Noord-Zuidverschil zouden kunnen spreken.

5 Bespreking

In dit hoofdstuk onderzochten we de verandering van d- naar w-relativa bij de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. We gingen na welke rol de taalexterne factoren periode, regio en genre speelden bij deze verandering. De belangrijkste bevindingen uit de analyse worden hieronder besproken.

We konden eerst en vooral vaststellen dat in ons corpus, dat een periode van vier eeuwen bestrijkt, meer w-vormen voorkomen. De algemene distributie toonde namelijk aan dat 59,8% van de tokens een w-relativum was.

Bij de distributie per periode namen we waar hoe de w-vormen door de eeuwen heen terrein wonnen. In de 16de en de 17de eeuw waren de moderne relativa nog in de minderheid. Toch was al 34,51% van de tokens een w-relativum in de 16de eeuw. Het aandeel van de moderne variant nam in de volgende eeuwen gestaag toe, en in de 19de eeuw bevatte 93,92% van de relatieve zinnen in ons corpus een w-relativum. Met hypothese 1 stelden we dat de w-vormen in de 16de eeuw nog in de minderheid zouden zijn, maar dat ze door de eeuwen heen zouden toenemen. Het diachrone patroon dat we konden registreren bevestigt hypothese 1. In de 19de eeuw tekenden we nog 6,08% d-relativa op. Dit is zeker niet ongewoon. Uit de literatuur weten we immers dat d-vormen nog konden voorkomen in de 19de eeuw (Van der Horst, 2008, p. 1868; pp. 1899-1900). Het eindpunt van de verschuiving van 'daar' naar 'waar' is rond 1900 te situeren (Van der Wal, 2002, p. 32; Van der Wal, 2003, p. 364).

Merk overigens op dat de distributie van de varianten in de 17de en 18de eeuw aanleunt bij de resultaten van Rutten en Van der Wal (2014). In het *Brieven als Buit corpus* verschenen in de 17de eeuw 44% w-vormen; in het HCD 42,69%. In beide corpora waren de w-relativa dominant in de 18de eeuw. De private brieven uit het *Brieven als Buit corpus* bevatten dan wel al meer w-vormen (72%) dan de teksten in het HCD (62,93%).

Wat de regionale variatie betreft, namen we een grillig patroon van verspreiding waar. In de 16de eeuw voerden de centra Holland en (vooral) Brabant de verandering aan. In de corresponderende periferieën werden dan telkens minder w-vormen geproduceerd. De verdeling van de varianten in Zeeland en Vlaanderen is echter niet gelijk: Zeeland bevond zich in de 16de eeuw nog in een beginnend stadium van de verandering, terwijl meer dan een vierde van de tokens in Vlaanderen al een w-relativum was. In de 17de eeuw lag het percentage w-relativa beduidend hoger in Zeeland dan in Holland. Men kan dus nog bezwaarlijk spreken van een centrum-periferiedynamiek. In de Zuidelijke regio's was het verschil tussen centrum en periferie grotendeels verdwenen. Een eeuw later produceerde Holland opnieuw meer w-vormen dan Zeeland, terwijl Vlaanderen in het Zuiden net de leiding nam over Brabant. In de 19de eeuw zagen we tot slot een vrij gelijke distributie in alle regio's.

Net zoals de variatie in de hedendaagse dialecten is de historische regionale variatie dus allerm minst eenduidig te noemen. Een echte Noord-Zuiddynamiek – zoals bij andere variabelen – namen we hier niet waar. Na de 16de eeuw is een spanning tussen het centrum en de periferie ook niet meer aan de orde. We kunnen hoogstens besluiten dat de regionale verschillen in de 19de eeuw verdwenen waren. In Zeeland, Noord-Brabant en Friesland, drie gebieden die perifeer zijn ten opzichte van Holland, kunnen nog d-vormen optreden in de hedendaagse dialecten (SAND I, kaart 88b). De tweede hypothese luidde dan ook dat de d-vormen sterker zouden staan in Zeeland dan in de andere regio's in het corpus. Onze resultaten wijzen echter niet in die richting.

Ten slotte vatten we onze bevindingen over het genre samen. Wanneer we enkel naar de distributie per genre keken werd duidelijk dat de administratieve teksten en de pamfletten iets progressiever waren dan de egodocumenten. In combinatie met de variabele periode bleek dat het hogere percentage w-relativa in de administratieve teksten bepaald werd

door de distributie in de 18de en 19de eeuw. In de 16de eeuw was het aandeel van de d-relativa namelijk duidelijk het grootst in de administratieve teksten. Ook in de 17de eeuw waren de d-vormen nog in de meerderheid in dit genre. De verandering voltrok zich vervolgens wel snel in de administratieve teksten. In de egodocumenten verliep de ontwikkeling daarentegen iets langzamer. De meeste d-vormen werden in de 19de eeuw dan ook nog aangetroffen in de persoonlijke geschriften. De pamfletten nemen een tussenpositie in. Deze tendens zet onze derde hypothese geen kracht bij. We namen immers voorzichtig aan dat de formele administratieve teksten minder w-vormen zouden bevatten dan de pamfletten en de egodocumenten. Dit blijkt weliswaar te kloppen voor de 16de en – in mindere mate – de 17de eeuw, maar globaal gezien houden de egodocumenten langer vast aan de d-vormen.

Aan het einde van dit hoofdstuk evalueren we hoe de resultaten zich verhouden tot het verschijnsel pluricentriciteit. In de 16de eeuw is de verandering van d- naar w-vormen al zichtbaar in elke regio, maar Holland en Brabant nemen daarbij wel de leiding over respectievelijk Zeeland en Vlaanderen. Aangezien de verandering het meest gevorderd was in de centra Holland en Brabant zou men in deze periode kunnen spreken over pluricentriciteit in de strikte betekenis dat er meer dan één centrum was. In de 16de eeuw is er verder sprake van een verschil tussen het centrum en de periferie binnen het Noorden en het Zuiden van het taalgebied. In de distributie in de 17de en 18de eeuw herkennen we vervolgens geen vast regionaal patroon. We nemen geen centrum-periferieverschil meer waar, noch een Noord-Zuidverschil. Het moderne w-relativum verspreidt zich dus volgens een diffuus patroon in tijd en ruimte. In de 19de eeuw is de verandering tot slot bijna voltooid in alle regio's. We kunnen voor deze variabele dus besluiten dat de theoretische concepten pluricentriciteit (in de nationale betekenis) en pluriarealiteit niet geschikt zijn om onze resultaten te beschrijven. Uit het voorgaande mag ook blijken dat er niet één centrum was van waaruit de moderne variant zich verspreid heeft, waardoor monocentriciteit evenmin een geschikt concept is.